

Філософське розуміння людини. Людина і суспільство

Що таке людина? В чому її природа, суть, призначення? Від чого залежать значення і цінність людського життя? Які кардинальні проблеми людського існування? Як складається доля гуманізму сьогодні? В чому специфіка філософського розуміння людини? Ці та інші аналогічні питання, що визначають зміст філософсько-антропологічної думки, знаходяться сьогодні в центрі уваги багатьох учених.

Проблема людини – одна з найважливіших для усієї філософії. Її важливість пов'язана з тим, що філософія покликана вирішувати комплекс світоглядних проблем, а вони безпосередньо пов'язані з місцем людини у світі, зі ступенем її свободи, з сенсом життя, зі ставленням людини до суспільства і природи, з осмисленням перспектив розвитку людства.

Активний інтерес до проблеми людини в цілому обумовлений перш за все потребою конкретного індивіда постійно вирішувати життєві проблеми, що виникають в контексті його повсякденного існування. Катастрофічне руйнування природного середовища, зубожіння звичного ландшафту, несподіване розповсюдження новітніх пандемій, що загрожують спустошенню Землі, накопичення ядерних озброєнь – усе це породжує відчуття тотальної незахищеності життя людей, можливої загибелі всього людства. Така ситуація, поза сумнівом, спонукає до роздумів, до спроб усвідомити реальність, що склалася. До філософських роздумів про людину в ще більшому ступені спонукають світоглядні й пізнавальні чинники.

Філософія на основі узагальнення досягнень, здобутих різними науковими дисциплінами, має своє специфічне бачення людини. Вона осмислює питання про природу буття, сутності людини. Саме цими й багатьма іншими проблемами стосовно людини займається філософська антропологія – розділ філософії, в якому людина вивчається як особливий рід суцього, осмислюються проблеми людської природи й людського буття, аналізуються модули людського існування, виявляється потенціал антропоцентричної картини світу.

Можна сказати, наслідуючи Канта, що якщо фізична антропологія вивчає як природа створила людину, то філософська антропологія вивчає те, як людина творить саму себе. Крім того, у філософській антропології розглядаються різні погляди людини, її релігійні вірування, а також ті знання, які здобуваються завдяки мистецькому відтворенню «людського».

Особливо актуальною проблема людини є в переломні періоди історії, коли найбільш гостро постає питання про смисл і цілі існування не лише окремого індивіда, а й усього суспільства, навіть усієї цивілізації. Саме такий період переживає сучасне суспільство.

Виходячи з того, що проблема людини надзвичайно широка і складна, в цьому розділі з'ясуємо категорію «сутність людини», питання її соціалізації, сенсу життя людини й людства.

Однак щоб якомога повніше зрозуміти сучасний стан філософської антропології, необхідно ознайомитися з історичним нарисом її розвитку й тими результатами, які були досягнуті в рамках історії філософії.

§ 1. Проблема людини в історії філософії

У комплексному людинознавстві філософія виконує: по-перше, світоглядну функцію, тобто обґрунтовує суто філософські проблеми про природу (сутність) людини, її походження, сенс життя, долю та призначення, можливості та межі її свободи і творчості; по-друге, методологічну функцію, тобто створює оптимальну стратегію вивчення і вдосконалення людини.

Історія пізнання людини свідчить про складність та суперечливість цієї проблеми. Кожна філософська концепція (попри певні недоліки та історичну обмеженість) додавала до неї нові риси, відкривала нові грані в пізнанні людини.

Перші цілісні уявлення про людину зародилися не у філософії і не в науці, а проявились у надрах релігійно-міфологічної віри: міфологія Давнього Сходу, антична релігійно-міфологічна традиція, християнська традиція (Біблія – Старий Заповіт) тощо.

У міфологічній свідомості поява й розвиток людини нерозривно пов'язані з генезою Космосу, з природою, невід'ємною частиною якої вона себе вважала.

У переказах, міфах, оповіданнях розкривається розуміння природи, призначення і сенсу людини та її буття. Кристалізація філософського

розуміння людини відбувається саме у закладених у них уявленнях, ідеях, образах, поняттях, діалозі між міфологією та філософією, яка формується. Саме таким чином виникли перші вчення про людину у філософії Стародавнього Сходу.

У філософії Стародавньої Індії традиційно вважалося, що принципової відмінності між рослинами, тваринами та людиною немає, адже всі вони мають смертне тіло і безсмертну душу. Після смерті тіла душа переселяється в інше тіло. Мандри душі по тілах називаються «сансара». Спочатку мандри душі були невпорядкованими, але потім стали залежати від поведінки людини, виконання нею своєї дхарми. Дхарма спочатку мала значення бога закону і правосуддя, а потім і самого закону.

Одним із головних було питання про позбавлення людини від страждань. Більшість стародавніх індійських систем убачають причину страждань у незнанні. Якщо б людина пізнала себе та оточуючий світ у його істині, вона зменшила б свої страждання або уникла їх зовсім. Отже, шлях до щастя лежить через пізнання.

У філософії Стародавнього Китаю превалювала практична філософія, пов'язана з проблемами житейської мудрості, моральності, управління. Головними проблемами конфуціанства стають благоприспособленість людини, її гуманність, почуття відповідальності, вірність та відданість, відносини між людьми, проблема виховання. Вважається, що моральних заповідей дотримується ідеальна людина («благородний муж»). Ключем до управління народом є моральний приклад вищестоящих нижчестоящим.

У даосизмі вважалося, що існує підпорядкованість усієї життєдіяльності людини закону «Дао», неможливість діяти проти нього. «Дао» – це основа спільності людини та оточуючого її світу. Етичний ідеал даосів – досконало мудра людина має головну якість – переможне недіяння. Як вища форма поведінки, принцип недіяння покладено в основу даоської концепції управління: досконало мудрий правитель той, який дозволяє всьому йти своїм природним шляхом і ні у що не втручається.

У філософії Давньої Греції панував космологізм у розумінні людини. Філософи мілетської школи твердили: людина містить усі основні елементи стихії, космосу. Демокріт підкреслював: якою мірою Всесвіт є макрокосмосом, такою самою мірою і людина є мікркосмосом. У другій половині V ст. до н. е. у Греції з'являються софісти. Вони зберегли успадкований від давньої філософії цілісний погляд на люди-

ну і бачення її як частини природи, але вже почали розглядати її і в умовах соціокультурного буття. Устами Протагора вони проголошували тезу: «Людина – міра всіх речей...». Услід за софістами проблему людини розробляв і Сократ. Він її поставив у центр своєї філософії.

Учень Сократа Платон розрізняв у людині безсмертну душу (виявлення світу вічного та ідеального) і тіло (виявлення всього тимчасового та суєтного).

Інакше розумів природу людини Аристотель. Людину він розглядав як «політичну тварину», вершину світової ієрархії. Вона, з одного боку, внутрішньо пов'язана з природою, а з другого – протистоїть їй, оскільки в неї є душа – причина і початок людського тіла.

Європейська середньовічна філософія, опираючись на християнську традицію, висувала на передній план релігійно-моральні проблеми людського існування, розробляла проблему співвідношення між Богом і людиною. Що ж головне в цьому співвідношенні? Найважливішим для людини є спасіння, котре християнство розуміє як сходження недосконалої особи до найдосконалішої – Бога. Поняття особи було введено Августином Блаженным. Він підкреслював, що Бог є сама особа, персона (від лат. – *persona*). Тому і людина, яку створено за образом і подобою Творця, теж є особою. Щоправда, унаслідок гріхопадіння вона втратила досконалість і цілісність. Суттєвими складовими, або іпостасю, особи є воля, інтелект та пам'ять. Через них пролягають шляхи вдосконалення людської душі та єднання її з Богом.

Оригінальність духу *Відродження* полягає у відкиданні будь-яких принципів обмежень земного розвитку людини. Бог зміщується на периферію людського життя. Людина відривається від нього. Вона тепер вірить у себе. На місце Бога вона ставить «людинобога» (Федір Достоєвський). Набуваючи статусу дійсно богоподібної істоти, людина робилася головним предметом духовних пошуків. Вона шукає опори передусім у собі, своїй душі та своєму тілі. Вище за все вона ставить своєрідність та унікальність індивідуума. Оригінальність і відмінність від інших стають найважливішими виявами особистості. Отже, смисловим стрижнем Ренесансу є сповнена пафосу ідея про самодостатність і автономність особистості, віра в її безмежні творчі можливості. Ренесанс – це разом узяті теорія і практика гуманізму.

Філософія Нового часу вважала істинно людським у людині те, що робить її представником усього людства, тому зосереджувала увагу на її всезагальній природі, соціальній сутності, універсальності тощо. Так,

новевропейська філософія XVII ст. особливого значення надавала розуму як специфічній особливості людини. Наприклад, Рене Декарт пов'язував сутність людини з її мисленням: «Мислю – отже, існую». Раціоналістичний підхід до людини об'єднувався в Декарта з натуралістичним: він розглядав людину як реальний зв'язок бездушного і мертвого тілесного механізму з розумною душею, яка має волю і мислить. Багато уваги проблемі людини приділяли і такі філософи Нового часу, як Бенедикт Спіноза, Томас Гоббс, Дені Дідро, Клод Гельвецій, Жюльєн Ламетрі.

Для *німецької класичної філософії* визначальним є уявлення про людину як суб'єкта духовної діяльності, що створює світ культури і є носієм загального ідеального начала, духу, розуму. Кант наголошував на моральному характері природи людини, Фіхте – на ролі діяльності в житті людини, Гегель – на духовності, Фейєрбах – на любові до ближнього. Фейєрбах розглядав людину як природну істоту, вищий щабель природного саморозвитку. Почуття і свідомість людини є теж природними явищами. Тому він говорив про людину як про щось незмінне, абсолютне, а не як про конкретну історичну людину.

Вихідним пунктом *марксистського розуміння людини* є тлумачення її як похідної від суспільства, як продукту та суб'єкта суспільно-практичної діяльності. Сутністю людини Маркс вважав саме сукупність усіх суспільних відносин. Марксизм обґрунтував принципову незавершеність людини, її відкритість світові, «незапрограмованість» раз і назавжди її сутності. Людина самостворює і саморозвиває себе в процесі історичного і культурного життя. Марксизму належить трудова теорія походження людини, яка аналізує механізм трансформації біологічного в соціальне.

На початку XX ст. у філософії здійснюється своєрідний антропологічний поворот – проблема людини стає невід'ємною частиною досліджень практично всіх філософських напрямів, зокрема і тих, що раніше виводили її за свої межі. З'явилося безліч концепцій людини.

Концепції сутності людини. Залежно від того, що слід вважати суто людським у людині (природне, соціальне, духовне), усі концепції умовно об'єднують у три групи.

Перша група – біологізаторські концепції. Домінуючою рисою цих концепцій є уявлення про людину як про переважно природну істоту, життя і поведінка, індивідуальні і суспільні якості, духовні властивості якої зумовлені природними (біологічними) чинниками. До таких

концепцій належать: психологізм, натуралізм, волонтаризм, натуралістичний дуалізм.

Друга група – соціологізаторські концепції. Вони ігнорують природно-біологічні чинники людського існування, яким відводиться роль лише передумови соціального життя і які не справляють ніякого впливу на особливості поведінки, інтелект, творчі здібності, соціальні орієнтації людини. До таких концепцій належать: конвенціоналізм, соціологізм, панлогізм, соціологічний аналіз.

Третя група – спіритуалізм (від лат. *spiritualis* – духовний). Вона об'єднує погляди, за якими в основі розкриття сутності людини лежить її внутрішній духовний світ (безкорисливий пошук істини, здатність до морального вибору, переживання прекрасного, творчості, наявність свободи волі та глибинної самосвідомості), і проголошує первинність індивідуального «Я» як духовного стрижня особистості. До цієї групи належать такі течії: суб'єктивний антропологізм, антропологічний матеріалізм, релігійний антропологізм, спіритуалістичний дуалізм.

Такими є три основні групи сучасних концепцій людини. Вони містять як позитивні, так і негативні моменти. До *позитивних* слід віднести:

- а) конкретно-наукове спрямування дослідження людини;
- б) об'єктивність наукових досліджень;
- в) доведення принципового значення основних чинників існування людини.

До *негативних* моментів належить передусім односторонність біологізаторського, соціологізаторського та спіритуалістичного підходів, які розривають цілісність вивчення людини, що веде до абсолютизації однієї зі сторін, складових частин людського ества.

Відомо, що людину не можна пізнати, якщо підходити до неї як до автономної складної істоти, котра існує незалежно від природи та суспільства. Вона є і природною, і соціальною, бо виступає водночас продуктом і природи, і суспільства, їх головною дійовою особою. Завдання полягає у тому, аби синтезувати позитивний філософський досвід дослідження людини.

Основні концепції походження людини. Як же виникла людина? Звідки вона бере свій початок? Ці питання є надзвичайно складними і суперечливими. Незважаючи на досить розгалужену систему досліджень, проблему походження людини, як і виникнення життя на

Землі, не можна вважати розв'язаною. Власне кажучи, зараз не існує переконливої теорії, яка була б підкріплена незаперечними фактами і могла пояснити передісторію становлення людства. Міркування з цього приводу можна класифікувати як гіпотези. Найчастіше виокремлюють три гіпотези: релігійну, космічну, еволюційну.

Релігійна (теологічна) гіпотеза походження людини базується на біблійних переказах про створення Богом світу і людини, гріхопадіння Адама і Єви, Всесвітній потоп, про те, що заповідав Бог людям, та регламентацію життєдіяльності людини, яка викладена в заповідях. Звернімо увагу на те, що в Біблії сказано: людина створена «з пороку земного», а це можна прочитати й так: вона має земну природу і не занесена на Землю з Космосу.

Космічна гіпотеза походження людини базується на припущенні, що життя принесено на Землю з Космосу, у тому числі в його цивілізованих виявах. Під Космосом мають на увазі Всесвіт, який знаходиться за межами нашого планетарного середовища. Різновидом космічної гіпотези є припущення про те, що життя на Землю могло бути занесено через атмосферу космічним пилом, який завдяки сприятливим географічним та біологічним умовам Землі перетворився на сучасні форми живого. Ще є припущення про існування неземних цивілізацій, розвиток яких дозволяє долати космічний простір і час. Вони, будучи на Землі, залишили своїх представників, які згодом перетворилися на землян і досягли нинішнього цивілізованого розвитку. Проте всі ці припущення залишаються гіпотезами, бо не мають експериментально-практичного підтвердження.

Еволюційна гіпотеза походження життя та людини з'явилася у другій половині XIX ст. Спочатку Чарльз Дарвін описав біологічну передісторію людини, створивши теорію природного відбору. Згідно з цією теорією під дією природних чинників відбору внаслідок потреби адаптації до середовища Homo sapiens виник як прямий наслідок еволюційного вдосконалення живих істот. Потім Льюїс Морган дослідив процес становлення людського суспільства і людини як суспільної істоти.

На основі цих досліджень Фрідріх Енгельс обґрунтував теорію походження людини і суспільства. Він довів, що вирішальну роль у цьому процесі відіграла праця як цілеспрямована діяльність. Початкова праця привела до того, що: а) організм предків людини почав

приспосовуватися не тільки до умов середовища, а й до трудової діяльності. У процесі тривалого пристосовування організму до виконання трудових операцій у людської істоти з'явилася пряма хода, відбулася диференціація функцій передніх та задніх кінцівок, розвинулися руки, головний мозок; б) праця, яка була спільною діяльністю, зумовила появу та розвиток різних видів спілкування, членороздільної мови як засобу спілкування і передавання трудового та соціального досвіду; в) завдяки трудовій діяльності утворилися виробничі відносини. Люди не можуть виробляти матеріальні блага, не об'єднавшись між собою. На основі виробничих відносин з'являються різноманітні ідеологічні відносини, форми суспільної свідомості і відповідні установи та організації. Це означало, що формувалося людське суспільство. Ця схема певною мірою задовольняє наукову допитливість, хоча, без сумніву, потребує уточнень і є відкритою для нових висновків антропологів, археологів, істориків, інших фахівців.

■ § 2. Поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість» та їх взаємозв'язок

Для того аби визначити місце людини в сучасному світі, а також з'ясувати зумовленість у системі «особистість – суспільство», необхідно зупинитися на деяких загальних визначеннях, що характеризують людину з різних боків.

Людина, як про те вже йшлося в попередньому розділі, має біосоціальну природу. З одного боку, це жива істота з притаманними їй загальними рисами, що властиві людському роду. З другого боку, в онтологічному аспекті людина – істота соціальна, яка розкриває свої сутнісні риси саме в колективі, у процесі спілкування. За допомогою цілеспрямованої діяльності (праця), комунікації (мова), системи оцінювання (критика) і самооцінювання (самокритика) людина стає «суспільною твариною», унікальним представником біосфери, що створила, на думку В. Вернадського, своє власне середовище існування – ноосферу. Таким чином, *людина – жива істота, яка має певні потреби, задовольняє їх у процесі виробництва завдяки спілкуванню і здатності свідомо, цілеспрямовано перетворювати світ і саму себе.*

Однак, з'ясувавши багатоаспектність природи людини, не можна відповісти на запитання: чому люди, які належать до єдиної етнічної спільноти, відрізняються один від одного, чому одні люди – відомі всій країні, а про існування інших знає тільки обмежене коло? Інакше кажучи, для відображення всіх аспектів людської особистості, виходячи з того, що вона є багатогранною, використовуються різні якісні характеристики. Це такі поняття, як індивід, індивідуальність, особистість. Розглянемо їх докладніше.

Індивід. Значенневим містком від біологічного (людина) до соціального (особистість, індивідуальність) є поняття «індивід» (від. лат. *individuum* – неподільне). Під цим поняттям, як правило, мають на увазі конкретну людину. Поряд із загальними рисами, притаманними всьому людському роду, індивід має свої особисті якості, завдяки яким він відрізняється від інших. Тут і фізичні дані (зріст, колір очей, шкіри, волосся, особливості будови тіла), і природні задатки, і особливості його мислення та психіки (властивості пам'яті, уяви, темпераменту, характеру), а також специфічні потреби та інтереси. У цьому розумінні ми говоримо про індивідуальність людини. Отже, *індивід* – це окремо взятий представник людського роду із притаманними йому неповторними індивідуальними рисами.

Індивідуальність. Поняття «індивід» тісно пов'язане з поняттям «індивідуальність». Воно, як правило, означає *сукупність властивостей, здібностей, особливостей та досвіду особистості, що відрізняють даного індивіда від багатьох інших*. Ця неповторність випливає із сукупності відносин конкретної людини із світом природи, суспільством, іншими людьми і залежить від її життєвої позиції, характеру діяльності та рівня оригінальності. Індивідуальні відтінки має усвідомлена діяльність людини, зокрема її судження, учинки, культурні потреби.

І хоча вони не дуже відрізняються від тих, що притаманні й іншим людям, представникам однієї й тієї самої соціальної групи, однак в індивідуальності є щось своє, притаманне тільки їй. Наприклад, одна людина сприймає звістку про певну подію в суспільстві спокійно, друга – з посмішкою, а третя – з цинізмом. Таким чином, на відміну від індивіда, який характеризується одиницністю, індивідуальність вирізняється своєю особливістю.

Особистість. Наступний, більш високий ступінь характеристики суспільних властивостей людини – поняття «особистість». *Особис-*

тість – це найвищий ступінь духовного розвитку людини, що являє собою стійку сукупність соціально вагомих якостей, котрі характеризують індивіда як унікальну суб'єктивність, здатну освоювати і змінювати світ. Інакше кажучи, кожна особистість – людина, але не кожна людина є особистістю. Людським індивідом народжуються, а особистістю стають. Нічого образливого для людей у цьому висловлюванні немає, і воно використовується лише для того, аби у дуже короткій формі розкрити ступінь суспільної відмінності між людиною і особистістю. На відміну від індивіда та індивідуальності, сутність яких формується переважно на основі біологічної природи людини, сутність особистості спирається головним чином на її соціальні якості. Поняття «особистість» містить сукупність усіх соціальних ролей даної людини, усіх суспільних відносин, найважливішими серед яких є ставлення до громадського обов'язку, а також до настанов суспільної моралі.

Особистість, таким чином, являє собою системну якість. Її індивід набуває у своїй практичній діяльності, зокрема в роботі і спілкуванні з іншими людьми. Індивід тільки тоді стає особистістю, коли він задіяний у суспільних відносинах, спілкуванні з людьми. Тому поняття «особистість» слід розкривати через практичну діяльність, бо саме вона є основою формування і розвитку особистості. Чим повніше ми вивчаємо спілкування між людьми, міжособистісні відносини, тим глибше пізнаємо сутність і структуру кожного, хто вступає в ці відносини. Отже, основу особистості становить стійка система суспільно вагомих рис, що виявляються в активній участі в суспільно-економічному і культурному житті суспільства і можливості певного впливу на події, які відбуваються в суспільстві, а іноді й у світі.

Внутрішня структура особистості. Таке розуміння особистості свідчить про складну внутрішню структуру цього феномену, що має в собі фізичну, соціальну і духовну складові.

Фізична складова особистості – це тіло або тілесна організація людини, найбільш стійкий компонент особистості, заснований на тілесних властивостях і самовідчуттях. До фізичної складової особистості також часто відносять одяг і домашній побут, які є важливою характеристикою сутності особистості. Недаремно з цього приводу в прислів'ї говориться, що «людину зустрічають по одягу». До компонентів фізичної складової особистості можна віднести й все те, що зроблено її руками, а також інтелектом – побутові прикраси, колекції, рукописи, листи і т. д.

Соціальна структура особистості формується в процесі спілкування людей, починаючи з первинних форм спілкування матері і дитини. По суті, вона являє собою систему соціальних ролей людини в різних групах, частиною яких вона є. Існує теорія соціальних ролей американського соціолога Толкотта Парсонса, відповідно до якої кожна особистість у системі відносин відіграє певну роль: батька, керівника, підлеглого, сина, чоловіка і т. д. Усі форми самоутвердження в професійній, суспільній діяльності, дружбі, любові, суперництві формують соціальну структуру особистості.

Духовна складова особистості являє собою той невидимий стрижень, ядро нашого «Я», на якому базується вся структура особистості людини. Це внутрішні, духовні стани, що відбивають спрямованість особистості до певних цінностей та ідеалів. Духовність людини не є чимось зовнішнім, її не можна придбати шляхом освіти чи наслідування кращим зразкам духовності. Історія знає багато прикладів того, як інтенсивне духовне життя (мудреців, учених, діячів літератури і мистецтва) ставало запорукою не тільки фізичного виживання, а й активного довголіття.

Названі компоненти особистості утворюють цілісну систему, і кожен із цих компонентів на різних етапах життя людини набуває домінуючого значення.

Людина не народжується особистістю, вона стає нею в ході свого індивідуального розвитку шляхом засвоєння досвіду і ціннісних орієнтацій суспільства, в якому вона живе, і ці становлення і розвиток є для неї найважливішою проблемою.

Процес становлення особистості зумовлений як біологічними особливостями людини, так і соціальним середовищем. На думку деяких учених, розумові здібності людини на 70–80 % детерміновано *біологічними особливостями людини*, тобто генетично. Так, у роду Баха було 16 композиторів і 29 професійних музикантів, а Олександр Пушкін і Лев Толстой є родичами. Дослідниками встановлено, що прабабуся Пушкіна і прапрабабуся Толстого були рідними сестрами. Таких прикладів генетичного впливу на формування особистості можна навести безліч. При цьому важливе місце в процесі соціалізації відіграють виховання, приклад батьків, а також власна наполегливість у розвитку природних задатків. Водночас важливою умовою для реалізації людиною своїх здібностей і якостей особистості є її потрібність суспільству. На жаль, в історії ми часто спостерігаємо ефект незадіяності, коли рівень розвитку

особистості значно вищий за рівень розвитку суспільства в цілому.

Ще одним важливим чинником, що справляє істотний вплив на формування особистості, є соціальне середовище. *Соціальне середовище – це сукупність економічних, політичних, духовних, інформаційних умов, у яких відбувається життєдіяльність людини.* Це не тільки саме суспільство, його соціальна структура, а й сім'я, колективи, групи спілкування (сусіди, друзі), які впливають на розвиток особистості і формують своєрідність її духовного світу.

Важливим компонентом соціального середовища є тип політичної системи суспільства, в якому формується особистість. Відомо, що відкрите, демократичне суспільство, де відносини між особистістю і суспільством відбуваються на засадах соціального партнерства і взаємоповаги, більш придатне для розвитку особистості і розкриття всіх її здібностей, ніж закрите, тоталітарне (авторитарне), в якому відносини в системі «особистість – суспільство» деформовані. Наприклад, якщо в США роблять ставку на ініціативних людей і практикують модель інтересу у взаємовідносинах влади і особистості, то в СРСР цінувалися насамперед виконавські якості, слухняність та відпрацьовувалася модель примушування на рівні влада – особистість. Тому не дивно, що в змаганні цих двох протилежних соціальних систем більш життєздатною виявилася демократична модель США. Отже, особистість формується під впливом середовища на основі своїх індивідуальних біологічних задатків.

Типологія особистостей. Для розуміння проблеми особистості важливим є питання про типологію особистостей. Існує низка типологій, що беруть за основу певний критерій, серед яких: налаштованість особистості на соціальні ролі, соціальні чинники, психоенергетичні якості особистості, цивілізаційні особливості суспільства та ін.

Німецький філософ, психолог *Едуард Шпрангер* залежно від налаштованості особистості на соціально-рольові відносини виокремив декілька типів особистості, що простежуються на всьому історичному шляху розвитку людства: теоретичний, економічний (прагматичний), естетичний, соціальний, політичний, релігійний.

Політичний тип особистості вбирає в себе прагнення до панування, розподілу соціальних ролей, здійснюваного через пряме нав'язування свого нормативного поля чи думки іншим особистостям.

Естетичний тип тяжіє до нерольової діяльності. Спілкування для нього – спосіб самовираження. Однак індивідуалізм естетичної осо-

бистості може часом призвести до закріплення власного світовідчуття в знаково-рольовій формі.

Соціальний тип особистості ґрунтується на настанові, відповідно до якої спілкування є формою самовіддачі, розчинення себе в іншому. Любов – основна форма життя соціальної людини. Цей тип не визнає нормативних рамок власної активності, однак залежно від об'єкта любові (окрема людина, сім'я, група, людство) може бути схильний до патріархально-рольової або анархічної поведінки, оскільки входження в об'єкт любові для соціальної особистості означає безумовне прийняття всіх форм її життєдіяльності.

Основою для виокремлення економічного типу особистості є її прагматична орієнтація, оскільки рольова поведінка для економічної особистості є необхідною умовою досягнення користі.

Для релігійного типу особистості головне – спілкування з Абсолютом, Богом, у якому зливаються два типи особистісної активності, два типи спілкування, роль перетворюється на покликання.

Теоретичний тип особистості втілює всепоглинаючу пристрасть до пізнання, йому не притаманна умовно-рольова діяльність. Теоретичний тип особистості далекий від входження, трансцендування, що характерно для екзистенціальної форми особистісної активності. Теоретична особистість може лише перетворити обидва способи на об'єкт дослідження.

На думку російського дослідника *Леоніда Жарова*, можна виокремити декілька великих *соціальних типів особистості*: діячі, мислителі, люди почуттів і емоцій, гуманісти і сподвижники.

До першого соціального типу особистості – діячів він відносить: мисливців і рибалок, воїнів і ремісників, робітників і інженерів, педагогів і медиків, менеджерів і т. д. Для таких особистостей головне – активна дія, зміна світу і себе самого разом із ним.

До другого соціального типу особистості належать мислителі.

Мислителі – це люди, які, за словами Піфагора, приходять у світ не для того, аби змагатися і торгувати, а для того, аби дивитися і міркувати. Образ мудреця, мислителя, що втілював традиції роду і його історичну пам'ять, завжди мав у народі авторитет.

До третього соціального типу особистостей належать люди почуттів і емоцій. Це насамперед діячі літератури і мистецтва, геніальні прозріння яких найчастіше випереджають найсміливіші прогнози і пророкування мудреців.

Четвертий соціальний тип, за цією класифікацією, – гуманісти і сподвижники, для яких характерне загострене почуття жалю, вони здатні полегшувати душевні і тілесні страждання інших людей. Їхня сила – у вірі у своє призначення, любові до людей і всього живого, активному творенні добра.

Особистостей типологізують і за таким критерієм, як *психоенергетична складова*. Відповідно до цієї типології, запропонованої *Петром Ганнушкінім*, виокремлюються такі особистісні психотипи.

1. Високоенергетичні (агресивні):

епілептоїдний (домінує прагнення до порядку);

паранояльний (гранично виражена цілеспрямованість);

гіпертимний (переважають підвищений настрій, товариськість);

істероїдний (має виражену демонстративність поведінки).

2. Низькоенергетичні:

шизоїдний (зануреність у свій внутрішній світ, нетовариськість);

психостеноїдний (явно виражена невпевненість у собі);

гіпотимний (переважає знижений настрій);

сензитивний (характерна підвищена чутливість).

3. Непостійні типи:

циклоїдний (характеризується періодичною зміною настрою);

конформний (домінує залежність від соціального оточення, прагнення пристосуватися до нього).

Таким чином, наведена класифікація бере за основу певні психічні конструкції, енергетичний потенціал людини, які активно впливають на поведінку особистості, її настрої та особливості духовного світу.

Розглядаючи типи особистості, не можна не враховувати *ментальні особливості «західної» і «східної» людини*, що, у свою чергу, можуть стати основою для типології особистості. В європейській моделі особистість у різних ситуаціях зберігає свій «стрижень», бо це певна цілісність. Для східної моделі особистості ключовими поняттями є обов'язок і повага до традицій. Європеєць наділений схильністю стати помітним і завоювати навколишній світ, а східна людина прагне злитися з природою, усвідомлює себе її невід'ємною частиною.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що в реальному житті поняття «індивід», «індивідуальність» та «особистість» є взаємозалежними, внутрішньо єдиними. Тому, коли ми говоримо про особистість, маємо на увазі особу-індивідуальність, тобто таку структуру поведінки одиничного учасника, для якої водночас характерні самостійність

і самотність, відповідальність і обдарованість, свідомість і різнобічність.

На сучасному етапі Україна здійснює перехід до демократичного суспільства і відповідно до Конституції нашої держави людина є найвищою цінністю і метою розвитку. Тож виникає необхідність зрозуміти і проаналізувати типи взаємозв'язку в системі «людина – суспільство».

■ § 3. Сутність людини та сенс її життя

Для того, аби розглянути поняття «сутність людини», слід згадати, що категорія «сутність» узагалі завжди виступає як внутрішній зміст явищ, прихований від безпосереднього сприйняття.

Сутність не є однозначною. Залежно від глибини пізнання вона може бути першого рівня, другого рівня і т. д. Це положення придатне і для аналізу сутності людини. Процес її пізнання розпочинається з явища, тобто з почуттєвого сприйняття конкретних індивідів, реальної життєдіяльності людей. Далі пізнається те загальне, спільне, що зумовлює їх існування і розвиток, тобто сутність.

У людині умовно виокремлюють *сутність п'яти рівнів*. Розглянемо їх. Але перш ніж перейти до характеристики цих рівнів, слід з'ясувати, по-перше, що спільного між людиною як живою істотою і світом тварин; по-друге, визначити те головне, що відрізняє людину від тварини.

Спільного між людиною і світом усього живого багато. Але головним є те, що як для людини, так і для всього живого вихідним імпульсом їх життєдіяльності виступає потреба. *Потреба – це становище живого як відкритої складної системи, зумовлене порушенням внутрішньої рівноваги організму, яке спрямовує і збуджує до дій, що відновляють цю рівновагу.* Безумовно, що потреби тварин і людей неоднакові. Потреби тварин, які є суто біологічними, виникають на основі інстинктів і умовних рефлексів і задовольняються предметами, що їх дає природа в готовому вигляді. Потреби генетично зумовлюють активність тварин. Виникнення і задоволення людиною потреб має більш складний характер. Завдяки свідомості людина «всвічує» об'єкт потреби, відбувається перехід від емоційного моменту до раціонального – пошуку шляхів реалізації потягу, розв'язання суперечності між наявними і необхідними умовами життєдіяльності. Ця суперечність розв'язується через цілеспрямовану діяльність.

Слід підкреслити, що людська діяльність не тотожна активності біологічних систем. Активність є відображенням біологічної еволюції і функцією певних нервово-психічних систем організму, тобто біологічна активність однозначно детермінована генами, інстинктами, рефлексами (міграція птахів, полювання хижаків). Діяльності людини притаманні творчий характер, пошук більш могутніх та ефективних шляхів досягнення мети, задоволення своїх потреб.

Людська діяльність – це:

1) принципово новий, притаманний тільки людині спосіб взаємодії з природним середовищем, який полягає у створенні людиною умов свого існування у зв'язку з тим, що вона не знаходить їх готовими у природі;

2) особливий спосіб існування та розвитку самої людини, її життєвих сил та здібностей;

3) особлива властивість і здатність людини, специфічний вид і форма її життєвої активності, що істотно відрізняється від усіх процесів тим, що доцільно змінює і перетворює світ на основі освоєння та розвитку наявних форм культури.

Отже, людську діяльність можна визначити так: *діяльність – це суттєва визначеність способу буття людини у світі, її здатність вносити в дійсність зміни, опосередковані ідеальним*. Людська діяльність, як і активність тварини, здійснюється заради потреби. Потреба і діяльність – це те, що зближує людину зі світом живого. Саме в цьому полягає сутність людини як сутність першого порядку.

Сутність людини першого рівня не розкриває специфіки її життєдіяльності, її якісної відмінності від життєдіяльності тварин. Нам же необхідно встановити межу, за якою людина стає власне людиною. Початком переходу від тварини до людини деякі вчені вважають виготовлення найпростіших знарядь праці. Але безпосередньо важко погодитися з цією точкою зору, оскільки у тварин можна спостерігати елементи примітивної праці. Де ж тоді цей початок? Справжнім людським початком слід вважати перетворення праці на головну умову буття людини, коли праця стає особливою потребою, без задоволення якої неможливе саме життя. Таке розуміння праці характерне для багатьох філософських систем, зокрема для матеріалістичної традиції. Так, Ф. Енгельс у творі «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину» в межах теорії антропосоціогенезу зробив висновок про те, що певною мірою «праця створила людину». Пряме ходіння змінило

анатомію передлюдини, звільнило від ходіння її передні кінцівки, унаслідок чого вона могла за їх допомогою поступово, крок за кроком, виготовляти знаряддя праці, тобто праця для людини стала джерелом і засобом виокремлення з природи. Людина почала задовольняти свої потреби не шляхом пристосування до природи як тварина, а через матеріально-виробничу діяльність. Під впливом нового способу життєдіяльності відбувається зміна, оприлюднення потреб. Навіть біологічні потреби людини (в їжі, воді та ін.) за способом задоволення докорінно відрізняються від відповідних потреб тварин.

Таким чином, можна констатувати, що людина – істота діяльна, бо вона виготовляє засоби для існування, а це характеризує її як істоту більш глибокого рівня порівняно з іншими. Отож, сутність людини другого рівня полягає в тому, що життєва потреба опосередковується потребою в знаряддях праці, а потребу в знаряддях праці можна задовольнити тільки через діяльність як працю. Але праця, що виникла як наслідок та засіб, перетворюється на причину для відтворення нової потреби. А ця нова потреба об'єднує в собі й удосконалює життєву потребу та потребу в новому знарядді праці. У сутності людини другого порядку увага акцентується на тому, що людина – діяльна істота, адже вона виготовляє засоби для існування.

Ми встановили, що людина – не тільки жива, а й діяльна істота. Однак сутність людини полягає і в тому, що її праця потребує праці інших людей. Люди можуть здійснювати виробництво тільки спільно, вступаючи в якісно нові, порівняно з тваринним світом, взаємозв'язки і зв'язки з природою. Визначальними в системі суспільних відносин є виробничі відносини. Але крім них до цієї системи входять ще, наприклад, шлюбно-сімейні, побутові, міжособові, між особою і суспільством та багато інших відносин. Через суспільні відносини налагоджуються та осмислюються необхідні для діяльності зв'язки, обмін інформацією, фіксація набутого досвіду, передавання його від покоління до покоління. Вступаючи у суспільні відносини, люди як фізично, так і духовно творять одне одного, тобто формують і відтворюють якісну своєрідність свого життя як суспільного. Завдяки суспільним відносинам відбуваються взаємовплив і взаємодія індивідів, виявляється і формується спільність поглядів, думок, настроїв, досягається взаєморозуміння, здійснюються передавання і засвоєння звичок, з'являються згуртованість і солідарність. Без цих відносин людина просто не може існувати. Тому для неї важливо не тільки задовольнити життєві потреби, а й мати систему суспільних

відносин. Відтворення цих відносин згодом стає особливою потребою життєдіяльності людей і перетворюється на відносно самостійну сферу життєдіяльності.

Виходячи з наведеного, можна зробити висновок про те, що виникнення і розвиток суспільних відносин значною мірою впливають на формування людини. А це дає нам право стверджувати, що становлення людини нібито поглиблюється від сутності другого рівня до сутності третього. Умовно цей процес можна сформулювати так: життєва потреба, опосередкована потребою в знаряддях праці і діяльністю як праця, зумовлює потребу в суспільних відносинах і діяльність з їх відтворення, а це веде до народження нової потреби, яка включає життєві потреби, потреби в знаряддях праці і суспільних відносинах. З цього випливає: людина – суспільна істота, яка спілкується з подібними собі істотами.

Отже, ми встановили, що людина – діяльна, суспільна істота. Але і цього замало для розкриття її сутності. Необхідно звернути увагу ще на таку обставину. Поява матеріального виробництва і системи суспільних відносин обумовила потребу в новому типі поведінки. Поведінка – це зовнішній вияв діяльності, система дій біологічного індивіда, спрямована на підтримання свого існування.

Тваринний тип поведінки характеризується тим, що потреби задовольняються тут шляхом пристосування до природи і збирання продуктів природи, які базуються на системі умовних і безумовних рефлексів, інстинктів. Тварини взаємодіють із природним середовищем прямо, не опосередковано. Для людини такий тип поведінки став недостатнім ось чому. Відносини людини з природою і задоволення її життєдіяльності опосередковано соціальними умовами, тобто процесом виробництва і системою суспільних відносин. За їх допомогою людина не пристосовується до середовища, а перетворює його. Ускладнення взаємозв'язків між суспільством і природою викликало необхідність усвідомлення людиною опосередкування своєї життєдіяльності соціальними умовами життя. З'являється мова як засіб спілкування з іншими людьми.

Залежність життєдіяльності людини від соціальних умов викликала до життя такий феномен, як інтерес (від лат. *phainomenon* – те, що має значення). *Інтерес – це спосіб ставлення людини до необхідних умов її існування і розвитку, що виражається в прагненні створювати і використовувати ці умови.* Якщо потреби орієнтують людину на об'єкт її

задоволення, то інтерес орієнтує її на ті умови, що забезпечують можливість пошуку об'єкта і визначають спосіб задоволення потреби.

Усвідомлення людьми свого ставлення до природи і соціальних умов життя крізь призму інтересів виражається в цілях. *Ціль – ідеалізована потреба людини, яка знайшла свій предмет; це такий суб'єктивний образ предмета діяльності, в ідеальній формі якого передбачається результат діяльності людини.* Цілі формуються на базі сукупного досвіду людства і підіймаються до вищих форм свого вияву у вигляді соціальних, етичних, естетичних та інших ідеалів. Здатність до цілеспрямування – специфічно людська здатність, яка становить кардинальну характеристику свідомості. Цілепокладання і реалізація цілей набувають відносно самостійної сфери життєдіяльності, сфери, яка, з одного боку, постає як результат попередньої життєдіяльності, а з другого – як його передумова. На цій основі можна зробити висновок про те, що сутність людини четвертого рівня полягає у тому, що її життєдіяльність є процесом свідомої, доцільної діяльності, спрямованої на усвідомлення індивідом свого ставлення до світу і до себе, пізнання та перетворення світу, забезпечення свого існування; процесом, в якому відтворення і виробництво нових цілей стають особливою соціальною потребою. Цей порядок сутності людини виявляється в діалектиці потреб, цілях та діяльності щодо її реалізації. А покладена нова потреба включає всі попередні. У сутності людини четвертого рівня увага акцентується на тому, що людина – мисляча істота, бо свідомо ставиться до свого буття, пізнає світ.

Але людська думка не тільки відображає безпосередньо існуюче, а може й відриватися від нього. У свідомості людини виникають і вірні, і ймовірні уявлення. Думка як рухається за готовими шаблонами, так і прокладає нові шляхи, руйнуючи старі норми. Їй притаманна здатність до новаторства, творчості. Творча активність свідомості тісно пов'язана з такою категорією, як «свобода» – здатність приймати рішення в межах можливого. Творчості не може бути там, де вияви свободи затиснуті. Свідома вільна діяльність – це спосіб самореалізації людини. Свобода розширює можливості творчого впливу на навколишній світ і на самого себе. Це положення приводить нас до розуміння сутності людини п'ятого рівня. На цьому рівні в людини з'являється нова потреба – потреба у свободі та творчій діяльності.

Отже, сутність людини п'ятого рівня полягає в тому, що її життєдіяльність стає процесом вільного творчого впливу на навколишній

світ і на саму людину для забезпечення свого існування, функціонування та розвитку; процесом, в якому потреба свободи – необхідна умова життєдіяльності. Цей процес реалізується в діалектиці свободи і творчої діяльності. Попередня діалектика потреб та діяльності зумовлює потреби у свободі і діяльності як творчості. А це веде до народження нової потреби, яка об'єднує всі попередні.

Таким чином, ми розглянули в людині сутність п'яти рівнів. Вони являють собою різні сторони єдиного пов'язаного між собою процесу. У своїй єдності вони характеризують людину як внутрішню структуровану цілісну систему, що становить основу її буття і визначає якісні відмінності від усього живого. Отже, *людина – це жива істота, яка має певні потреби, задовольняє їх у процесі виробництва завдяки спілкуванню і здатності свідомо, цілеспрямовано перетворювати світ, саму себе.*

Сенс життя людини. Важливим аспектом філософського осмислення людини є врахування її природного руху за замкненим колом: народження – життя – смерть. З давніх-давен людина намагалась якось осягнути цей вічний кругообіг життя. У чому сенс природного процесу народження, розвитку, зрілості, старіння та смерті як людини, так і будь-якого іншого організму? Це питання виникає як намагання виправдати власну присутність на землі, свою долю і призначення. Знайшовши таке виправдання, людина може змиритися з думкою про скінченність індивідуального буття. Таємниця людського існування полягає не в тому, аби тільки жити (існувати), а й у тому, як і для чого (чи для кого) жити.

Отож: *у чому полягає сенс життя?*

Сенс життя – це поняття, яке відбиває постійне прагнення людини співвідносити свої вчинки із системою суспільних цінностей, вищим благом, аби у такий спосіб діставати можливість виправдовувати себе у своїх власних очах, очах інших людей чи перед якимось авторитетом, Богом. Іншими словами, це пояснення собі та іншим, для чого ти живеш.

Сенс життя кожної людини є унікальним і неповторним, як і її життя. Людина завжди є вільною в обранні сенсу та його реалізації. Але свободу не можна ототожнювати зі свавіллям. Її слід сприймати з погляду відповідальності. Людина відповідає за вірно знайдений і реалізований сенс свого життя, життєвих ситуацій, в які вона потрапляє. Людина повинна йти за своїм покликанням, в якому життя набуває сенсу. Відчути і знайти своє покликання їй допомагають самопізнання, відповідальність за реалізацію свого призначення, що на

землі дає змогу узгодити універсальні життєві цінності з конкретними життєвими ситуаціями.

З точки зору змісту вищого блага вирізняють такі типи обґрунтування життя: *гедонізм, аскетизм, евдемонізм, корпоративізм, прагматизм, перфекціоналізм, гуманізм*.

Представники гедонізму метою життя людини та її вищим благом вважають насолоду. Представники аскетизму сенс життя вбачають у крайньому обмеженні потреб людини, самозреченні, відмові її від життєвих благ і насолод із метою самовдосконалення або досягнення морального чи релігійного ідеалу. В основі евдемонізму лежить прагнення людини до щастя, що є головною метою життя. Корпоративізм сповідує груповий еґоїзм, що вбачає сенс життя в належності до обмеженої спільноти, для якої головне – приватні інтереси. Прагматизм виражає прагнення людини до вигоди, блага. Перфекціоналізм пов'язує сенс життя з особистим самовдосконаленням, навіть тоді, коли воно здійснюється за рахунок інтересів інших людей. Представники гуманізму спрямовують свої зусилля на утвердження гідності і розуму людини, її прав на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей.

З точки зору здійснення задуму життя виокремлюють: *оптимізм, скептицизм, песимізм*. І не існує ситуацій, що були б дійсно позбавлені сенсу – навіть самогубець вірить у сенс якщо не життя, то смерті. Життя і смерть, любов і еґоцентризм, етика і аморальність, осмисленість і абсурд, нігілізм і самопожертва – ці протилежні, але взаємопов'язані «абсолюти» людського буття явно чи опосередковано детермінують вибір людиною самої себе.

Схематично і досить умовно можна окреслити такі *варіанти розв'язання проблеми сенсу життя в історії людської культури*.

1. *Сенс життя споконвічно існує в глибинах самого життя*. Для цього варіанта характерним є релігійне тлумачення життя. Єдине, що робить осмисленим життя і має для людини абсолютний сенс, є не що інше, як активна співучасть у Боголюдському житті. Не перероблення світу на засадах добра, а вирощування в собі субстанціального добра, зусилля жити з Христом і у Христі. Бог створив людину за своїм образом і подобою. І ми своїм життям повинні виявити його, бо емпіричне життя світу, як писав Семен Франк, безглузде, як безладно вирвані з книги сторінки.

2. *Сенс життя перебуває за межами життя*. Його можна назвати «життям заради інших людей». Для людини життя стає осмисленим,

коли вона слугує інтересам сім'ї, нації, суспільства, коли вона живе заради щастя прийдешніх поколінь. Їй небайдуже, що вона залишить після себе. Недаремно прожити життя – це і продовжитися у своїх нащадках, і передати їм результати своєї матеріальної та духовної діяльності. Але на цьому шляху існує небезпечність опинитися в ситуації, коли все твоє неповторне життя перетворюється на засіб для створення якоїсь ідеї чи ідеалу (це може бути ідея комунізму, «світлого майбутнього» тощо). Якщо така позиція не пов'язана з духовною еволюцією людської особистості, людина стає на шлях фанатизму (історія знає безліч варіантів і класового, і національного, і релігійного фанатизму).

3. *Сенс життя створюється самим суб'єктом.* Цей варіант можна розуміти як «життя заради життя». Його фундатором був давньогрецький філософ Епікур. Жити потрібно так, вважає він, аби насолоджуватися життям, одержувати задоволення від життєвих благ і не думати про смерть. Цінність епікурейської позиції полягає у тому, що вона застерігає від ситуації, за якої пошук сенсу життя відсуває на другий план саме життя. Життя саме по собі є цінністю, рідкісним дарунком, і людині до нього слід ставитися з вдячністю і любов'ю. Адже їй надано можливість пережити неповторність власного існування в усіх його виявах – від радощів, злетів і перемог до падіння, відчаю і страждань. Разом із тим епікурейське ставлення до життя, якщо воно позбавлене відповідальності за цей дарунок, утверджує в людині егоїстичну позицію «життя заради себе» і веде до втрати відчуття його повноцінності.

Об'єктивна логіка розвитку майбутньої цивілізації передбачає подальший соціальний, духовний прогрес людини, утвердження більш гідного людини гуманного сенсу буття. Німецько-французький мислитель Альберт Швейцер неодноразово наголошував: «Завдання сучасників – досягнути справжньої доброти, жити у згоді із самим собою. Тільки перемога гуманного світогляду над антигуманним дасть нам можливість із надією дивитися в майбутнє».

§ 4. Проблема свободи і відповідальності людини

Аналіз історичних типів відносин між особистістю і суспільством переконливо свідчить про те, що в умовах прискореного розвитку

цивілізації роль особистості в суспільстві, рівень її свободи істотно зростають, у зв'язку з чим стає все більш актуальною проблема співвідношення свободи особи та її відповідальності перед іншими людьми і суспільством у цілому.

Яке ж значення навантаження мають категорії «свобода» та «відповідальність» і яке співвідношення існує між ними?

Свобода – це одна з основних, найскладніших філософських категорій, яка визначає сутність людини, що складається з її здатності мислити і діяти відповідно до своїх намірів, бажань та інтересів, а не внаслідок якогось примушування. З часів Античності й аж до наших днів ідея свободи була притаманною практично всім розвиненим філософським системам. Тож у певному розумінні філософія – це вчення про свободу.

Слід зазначити, що в історії філософської думки існували різні підходи до визначення свободи, шляхів та засобів її досягнення. Так, для більшості представників античної філософії – Сократа, Діогена, Епікура та Сенеки свобода є змістом і метою людського існування. Для представників середньовічної схоластики – Ансельма Кентерберійського, Альберта Великого та Фоми Аквінського – свобода розуму і свобода вчинків можливі тільки в межах церковних догматів, за їх межами свобода являє собою ересь, тяжкий гріх. У Новий час панівною стає точка зору на свободу як на природний стан людини, шлях до соціальної рівності і справедливості (Гоббс, Гольбах, Лаплас). Велику увагу проблемі свободи приділяли і представники німецької класичної філософії. Кант, наприклад, під свободою розумів інтелегібельну (тобто недоступну чуттєвому пізнанню) сутність людини; для Фіхте свобода – єдина абсолютна реальність; а Гегель під свободою розумів багатопланову реальність, що в усіх своїх виявах становить форму об'єктивації абсолютного духу.

Значний внесок у розвиток даної категорії зробили Спіноза, Руссо, Вольтер, Сковорода, Маркс, Енгельс, Шопенгауер, Ніцше, Сартр, Ясперс, Бердяєв, Соловйов, Куліш та багато інших філософів і мислителів. Як бачимо, підходів до поняття «свобода» дійсно багато, і це ще раз доводить, що свобода – надзвичайно складний, багатоаспектний феномен. Який же з цих підходів міг би стати стрижневим при аналізі категорії «свобода»?

На думку багатьох дослідників, однією з найбільш розроблених концепцій свободи є концепція марксизму. Для того аби краще усвідомити особливості марксистського розуміння свободи в її діалектичній

взаємодії з необхідністю, слід розглянути тлумачення свободи з позиції волюнтаризму та фаталізму.

Волюнтаризм (від лат. *voluntas* – воля) – це ідеалістичний напрям у філософії, що розглядає волю як вищий принцип буття. Передумовою сучасного волюнтаризму є ідеї Августина та Іоанна Дунса Скотта про переважання волі над інтелектом, а також вчення Канта та Фіхте про примат практичного розуму. Як самостійний напрям волюнтаризм був розроблений Шопенгауером, для якого воля – це лише сліпа, нерозумна першооснова, що диктує свої закони людині.

У соціально-політичній практиці волюнтаризм виражається в діяльності, що не ґрунтується на об'єктивних законах історичного розвитку, а керується суб'єктивними бажаннями суб'єктів, які її здійснюють. Діяти в душі волюнтаризму – значить не рахуватися з історичною необхідністю, законами природи і суспільства і видавати своє свавілля, свободу за вищу мудрість. Отже, волюнтаризм абсолютизує свободу і відкидає необхідність в історії суспільства і житті окремої людини. Прикладом волюнтаризму може бути політична практика з життя як нашої, так і інших країн, наприклад проведена керівництвом маоїстського Китаю політика «великого стрибка» (1958–1960) та «культурної революції» (1966–1976), що принесли багато страждань китайському народу.

На думку ж прихильників *фаталізму* (від лат. *fatalis* – фатальний), *історія людства і життя кожної людини накреслена долею (міфологія і повсякденний фаталізм), Божою волею (теологія) або ж невблаганним поєднанням причинно-наслідкових зв'язків усередині замкненої каузальної системи (раціоналізм Гоббса, Спінози)*. Таким чином, фаталізм абсолютизує необхідність у соціальних процесах і відкидає свободу вибору. Ця позиція відбиває уявлення про безальтернативність соціальних процесів, а отже, неможливість будь-що змінити зусиллями людей. Фаталізм неминуче призводить до смирення людини перед своєю долею і тим самим прирікає її на пасивність і покірність, відмову від діяльності щодо вдосконалення суспільства. З історії відомо, що найбільшого поширення фаталізм у вигляді різних окультних доктрин (астрології, спіритуалізму тощо) набуває в кризові чи перехідні періоди розвитку суспільства.

Марксистське розуміння свободи в його діалектичній взаємодії з необхідністю відкидає як волюнтаризм із його ідеєю довільності людських учинків, так і фаталізм, що розглядає їх як наперед визна-

чені. Відомо, що у повсякденному житті люди зіштовхуються не з абстрактною необхідністю, а з її конкретно-історичним втіленням у вигляді реально існуючих умов, соціальних відносин, а також наявних засобів для досягнення поставленої мети.

Люди не в змозі змінити умови свого життя, однак вони мають певну свободу волі в обранні цілей і шляхів їх досягнення, оскільки у кожен момент звичайно існує не одна, а декілька реальних можливостей для їхніх дій. Крім того, вони певною мірою вільні в обранні засобів для досягнення обраної мети. Свобода, отже, не абсолютна, а відносна і перетворюється на життя шляхом обрання того чи іншого плану дій. Чим чіткіше усвідомлюють люди свої реальні можливості, тим більше засобів для досягнення поставленої мети вони мають, тим більшою є свобода. У цьому і полягає об'єктивна підстава свободи як феномену людського життя.

Таким чином, обрання варіанта діяльності поєднується з великою моральною і соціальною відповідальністю за наслідки цього обрання. Тому справжнє обрання відрізняється від свавілля тим, що воно є результатом складного синтезу об'єктивних можливостей зовнішньої дійсності і суб'єктивного багатства внутрішнього світу людини, накопиченого нею соціального досвіду. У процесі обрання розкриваються справжній зміст, духовне і моральне багатство особистості. Саме вільне обрання є випробуванням на міцність таких компонентів особистості, як совість, гідність, честь, відповідальність тощо.

Отже, що ж являє собою відповідальність із позиції соціальної філософії? *Відповідальність – це соціально-філософське поняття, що відбиває об'єктивно-історичний характер відносин між особистістю і суспільством, особистістю і соціальною групою, які сформувалися в ході задоволення взаємних вимог. Як правило, залежно від сфери діяльності розрізняють політичну, правову (юридичну), моральну відповідальність, а залежно від суб'єкта відповідних дій – індивідуальну, групову, колективну тощо. Відповідальність формується внаслідок тих вимог, що їх ставлять до особистості суспільство, соціальна група, колектив. Засвоєні особистістю, вони стають основою мотивації її поведінки. Формування особистості припускає виховання в неї почуття відповідальності, яке стає її головною рисою. Особливого значення набуває відповідальність за певну діяльність у перехідних суспільствах, що перебувають у стані максимальної нестійкості, коли бодай най-*

менші флуктуації (ними в даному разі можуть бути дії однієї особистості) можуть призвести до небажаних соціальних біфуркацій.

Важливим питанням для розуміння співвідношення свободи і відповідальності є визначення межі свободи діяльності людини.

Свобода є фундаментальною цінністю для людини, але вона повинна мати свої кордони, межі, аби не стати свавіллям, насильством над іншими людьми, тобто не перетворитися на неволю. Отож, межами свободи є інтереси іншої людини, соціальних груп та суспільства в цілому, а також природи як природної основи існування суспільства.

У суспільстві свобода особистості обмежується інтересами суспільства. Однак бажання та інтереси людини не завжди збігаються з інтересами суспільства. У цьому разі особистість під впливом законів суспільства змушують до вчинків, що не порушують інтересів суспільства. При збігу інтересів особистості і суспільства у стані свободи поняття «свобода» слід доповнити ідеєю врегулювання діяльності людей.

Зростання ступеня свободи особистості може правити за критерій суспільного прогресу. На різних етапах історії людства можливість вільного обрання особистості була неоднаковою. У міру розвитку суспільства, з кожною новою епохою відкриваються нові можливості зростання ступеня свободи особистості. Це положення в сучасному суспільствознавстві як на Заході, так і на Сході стало загальновизнаним. Тому сьогодні основним критерієм суспільного прогресу є рівень гуманізації суспільства, становища в ньому особистості – рівень її економічної, політичної, соціальної та духовної свободи. Кожна суспільна формація чи цивілізація є прогресивною настільки, наскільки вона розширює коло прав і свобод особистості, створює умови для її самореалізації. Однак не слід забувати, що свобода тільки тоді може бути критерієм суспільного прогресу, коли її зростання відбувається в розумних межах. Коли цими межами на будь-якому етапі розвитку суспільства є відповідальність особистості перед суспільством і вона виходить за ці межі, у суспільстві неминуче починається анархія, що з поняттям «свобода» аж ніяк не сумісна.

Висновки до розділу 11

1. Філософське пізнання має гуманістичну спрямованість, тобто головним предметом філософських роздумів є людина та її існування у світі.

Усі філософські проблеми, хоч би якими абстрактними вони не здавалися, так чи інакше пов'язані з проблемою людини. Не випадково Кант формулює питання «що таке людина?» як основне питання філософії.

2. Людина – це біосоціальна єдність, в якій через соціальне, біологічне та духовне реалізується людське, що виявляється у психологічному, моральному, релігійному, політичному. Усі ці форми виявлення людського ества співіснують в органічній єдності, взаємодії, взаємопроникненні.

3. Людина – це така істота, яка своєю діяльністю створює власну історію, у процесі чого формується, змінюється та розвивається її сутність, тобто сутність людини не є історично незмінною. Вона розвивається разом із розвитком людини, людства, акумулюючи в собі зміст людського, зміст культури, соціальних цінностей.

4. Людина – єдина істота, яка усвідомлює свою смертність. З цим пов'язане питання про зміст і мету життя, роздуми над яким є для багатьох вихідним пунктом у виборі «лінії життя».

5. Свобода і відповідальність – нероздільні поняття. Свобода неможлива без відповідальності та обов'язку людини перед світом, в якому вона існує. Відповідальність – це неминуча ціна свободи, плата за неї.

6. Особистість і суспільство – дві взаємозалежні, взаємодоповнюючі сторони способу засвоєння дійсності людиною. Немає особистості без суспільства і немає суспільства без особистості.

7. У кожному історичному епоху існує свій тип відносин між особистістю і суспільством. Міра свободи, яку люди вкладають в кожному конкретному епоху, залежить від рівня розвитку економіки, соціальних відносин і політичного ладу тієї чи іншої держави.

Контрольні запитання

1. Що таке комплексне людинознавство і яка роль філософії в його становленні?
2. Які ви знаєте основні риси панівного розуміння людини в епохи Античності, Середньовіччя та Нового часу?
3. Які сучасні концепції людини вам відомі?
4. Як ви ставитеся до положення Біблії: «І створив Господь Бог людину з праху земного та вдихнув в обличчя її дихання життя, і стала людина душею живою»? Наскільки воно збігається з концепцією антропосоціогенезу?

5. Що таке антропосоціогенез?
6. У чому полягають сутність і призначення людини?
7. Як співвідносяться в людині природне, суспільне та духовне начала?
8. Поясніть відомі положення про те, що людина водночас є об'єктом і суб'єктом історичного процесу.
9. Чому людину слід розглядати як цілісне явище? У чому виражається її цілісність?
10. Чи можливо виробити завершене, вичерпне уявлення про людину?
11. Деякі високоорганізовані тварини використовують предмети як знаряддя праці і в них спостерігаються інстинктивні форми трудової діяльності. У чому ж тоді відмінність між тваринами і людиною?
12. У чому виявляється роль потреб та інтересів особистості для її діяльності?
13. Як співвідносяться поняття «діяльність» та «активність»?
14. Що таке «соціалізація»?
15. У чому полягає значення міркувань про смерть?